

Oddział PTTK „Mazowsze” - Komisja Turystyki Pieszej i Krajoznawstwa
II Rajd „Szlakami Powstania Styczniowego 1863” w Puszczy Białej
dla uczczenia 150. rocznicy powstania

Termin: **2.06.2012 (niedziela)**. Charakter imprezy: otwarty, zasięg regionalny.

Program rajdu:

8.00 Wyjazd z Warszawy – ul. Długa przy Arsenale.

10.00 Udział w uroczystościach przy obelisku na mogile powstańców poległych w bitwie pod Nagoszewem (msza polowa, wystąpienia przedstawicieli władz samorządowych, apel poległych, uroczyste złożenie kwiatów i zapalenie zniczy, harcerska warta honorowa, na zakończenie piknik z grochówką oraz konkurs historyczno-krajoznawczy nt. Powstania Styczniowego i historii Puszczy Białej organizowany przez nasz Oddział z nagrodami książkowymi).

13.00 Start tras rajdowych:

Trasa Nr 1 (szlak pieszy żółty):

Nagoszewo (od pomnika na mogile powstańców przejazd do Leśn. Wiśniewo) – Wiśniewo-Zastrudze – Ruda – Jarząbka – d. leśn. Pecynka (pomnik na m-cu bitwy partyzanckiej w dniu 31.08.1944) – Nowe Bosewo – Kornaciska – Długosiodło. Długość trasy: ok. 15,7 km. Kierownik trasy: Mieczysław Żochowski, PTP PTTK nr 4181

Trasa Nr 2 (szlak pieszy żółty i niebieski):

Nagoszewo (od pomnika na mogile powstańców przejazd do Leśn. Wiśniewo) – Lipniak-Majorat – pomnik-cmentarz ofiar terroru hitlerowskiego rozstrzelanych dn. 2.09.1944 – Leśn. Cisze – Cisie – Długosiodło. Długość trasy: ok. 8,5 km. Kierownik trasy:.

Trasa Nr 3 (szlak czarny rowerowy):

Nagoszewo (od pomnika na mogile powstańców przejazd do pn. skraju wsi Dybki) – Grabniak – Dębienica – gajówka Jeziora – Łączka – Długosiodło. Długość trasy: ok. 9,2 km.
Kierownik trasy: Agnieszka Furmankiewicz, PTP PTTK nr 9959.

Planowany odjazd z Długosiodła o godz. 17,30; planowany powrót do Warszawy ok. godz.19.00

Organizator zapewnia **transport uczestników z Warszawy do Nagoszewa oraz na start tras pieszych i z punktu końcowego tras pieszych w Długosiodle do Wyszkowa i Warszawy (Pl. Bankowy).**

<u>ODPŁATNOŚĆ:</u>	CZŁONKOWIE PTTK O/MAZOWSZE	40 PLN
	INNI CZŁONKOWIE PTTK	45 PLN
	POZOSTALI UCZESTNICY	50 PLN

Odpłatność zawiera: przejazd autokarem, opiekę i oprowadzanie przez pilota-przodownika TP, ubezpieczenie dla osób niezrzeszonych (członkowie PTTK są ubezpieczeni na podstawie legitymacji PTTK z opłaconą składką za rok 2013).

Impreza ma charakter niedochodowy. Odpłatność uczestników jest w całości przeznaczona na koszty realizacji imprezy. Prowadzący trasy nie pobierają wynagrodzenia z tego tytułu.

Zgłoszenia indywidualne i grupowe (z kół i klubów) przyjmowane są przez biuro Oddziału PTTK „Mazowsze” do dnia 30.05.2013 r.

Kontakt do biura Oddziału: 22 629 39 47, 22 629 44 31, e-mail: litewska@pttk.com.pl .

Zgłoszenia powinny zawierać: nazwisko i imię, PESEL, adres zamieszkania, nr legitymacji PTTK

UWAGA: uczestnicy wycieczki powinni założyć strój i obuwie turystyczne odpowiednie do wędrówki pieszej terenowej.

ZAPRASZAMY I ZYCZMY MIŁYCH WRAŻEŃ.

INFORMATOR KRAJOZNAWCZY o wybranych miejscowościach i miejscach Puszczy Białej

Puszcza Biała – kompleks leśny położony w widłach Bugu i Narwi w pd. części tego obszaru. Pierwotnie od zach. i pn. zach. ograniczona dolnym biegiem Narwi od ujścia Bugu, dalej obszarem bagien Pulwy, na pn. i pn. wsch. sięgała zapewne aż do szerokiej i bagnistej doliny rzeki Orz – lewobrzeżnego dopływu Narwi, dalej na pd. do doliny rzeki Brok i nią do Bugu, który stanowił jej pd. granicę. Zasięg terytorialny puszczy był określany różnie przez autorów zachowanych opisów, poczynając od poł. XVII aż do pocz. XX w. (A. Świącicki, T. Świącki, W. H. Gawarecki, B. Chlebowski, W. Pol, A. Zakrzewski i inni). Pierwszym, który zaznaczył te granice na mapie, był Zygmunt Gloger (1869). Żaden z autorów nie wskazał jednak, wg. jakich kryteriów określał zasięg puszczy – przyrodniczych czy etnograficzno-kulturowych. Także nazwa używana na określenie tego terenu była zróżnicowana: jedną z najwcześniejszych (w tym w lustracji dóbr z 1650 r.) była Puszcza Wyszowska, używano także nazw Biskupszczyzna (dla odróżnienia od Królewszczyzny – Puszczy Zielonej), Puszcza Południowa, Nadbużna, Brańszczykowska. Nazwa obecna została po raz pierwszy użyta przez S. Poniatowskiego w jego pracy *Etnografia Polski* (1929) i od tamtego czasu jest powszechnie stosowana. Odrębność Puszczy Białej kształtowała się już od XII/XIII wieku, kiedy to biskupi płoccy dzięki hojnym nadaniom książęcyms weszli w posiadanie ogromnych dóbr m.in. w widłach Bugu i Narwi, chociaż granice dóbr nie pokrywały się z zasięgiem Puszczy jako obszaru przyrodniczego. Na pn. wzdłuż lewego brzegu Narwi ciągnęły się dobra szlacheckie (Ostrykał, Lubiel, Bieliny, Trzcianka), podobnie na pd. zach. wzdłuż prawego brzegu Bugu (Rybno, Kręgi, Gulczewo, Somianka, Barcice i nieco dalej na pn. Zatory, Łosinno, Olszanka). Natomiast na wschodzie dobra biskupie wykraczały daleko poza granice Puszczy, obejmując duże klucze dóbr: złotoryjski nad rz. Brok (z miastami Brok i Andrzejewo) oraz grodecki nad rz. Nurzec. Cały kompleks dóbr biskupich na terenie Puszczy Białej został podzielony na dwie części: część zachodnią i część wschodnią. Granica między nimi biegła od Bagien Pulwy w kier. pd. na wsch. od Porządzia i Ochudna do Wyszkowa.

W części zachodniej, gdzie wcześniej rozpoczęto osadnictwo i karczunek Puszczy, przeważało rolnictwo. Natomiast część wschodnia zgodnie z polityką biskupią stanowiła swego rodzaju rezerwat, w którym dominowała gospodarka leśna: bartnictwo, osadnictwo leśne związane być może z pozyskiwaniem węgla drzewnego, smoły i potażu (na co wydają się wskazywać niektóre nazwy miejscowe) oraz łowy stanowiące źródło dziczyzny na biskupie stoły. Granica pn. tej części przebiegała od Bagna Pulwy w kier. wsch., obejmując Sieciechy (Sieczychy), Jaszczuły, Przetycz, Długosiodło, Starą Pecynę, Grądy, Sielc Komorowo (z wyłączeniem królewskiego miasta Ostrowia, dziś Ostrów Mazowiecka) do Bieli i schodziła do Bugu koło Małkini. Najstarszymi wsiami na tym terenie były Wyszów (prawa miejskie od 1502), Turzyn, Bieliny, Brańszczyk, Tuchlin, Udrzyn, Brok (prawa miejskie przed 1499 potwierdzone w 1501), Nagoszewo, Osuchowa, Wiśniewo, Długosiodło, o których pierwsze wzmianki źródłowe pochodzą z okresu od pocz. XIII do pocz. XVI w. oraz młodsze: Trzcianka, Białebloto, Grabownica, Poręba, Dybki, Pecyna, Bosewo, Jaszczuły, Knurówiec (dziś Knurowiec), Niemiry, Laskowizna, Puzdrowizna, Sumiężne, Przyjmy Brańszczykowskie i Porębskie, Czuraj, Budy. Na tym terenie umiejscawia się kolebkę Kurpiowszczyzny Puszczy Białej (Krzywicki, Żywirska). W wyniku wojen, którym towarzyszyły klęski zarazy, od poł. XVII w. liczba ludności wsi puszczańskich znacznie spadła. Próbowali temu zaradzić biskupi płoccy, podejmując intensywną akcję osiedleńczą od lat 30-tych XVIII wieku głównie przy pomocy Kurpiów sprowadzanych z Puszczy Zielonej. Nie wyrównało to jednak poprzednich strat wśród miejscowej ludności.

Wśród zajęć i źródeł dochodu miejscowej ludności związanych z gospodarką leśną najważniejsze było bartnictwo. Od XVI w. to zajęcie regulowało prawo bartne wytworzone przez samych bartników, nadane przywilejem królewskim, uznawane także w dobrach biskupich. Oprócz tego ludność miejscowa trudniła się myślistwem, rybołówstwem, smolarstwem, węglarstwem, orylką (spławem drewna) i w niewielkim stopniu rolnictwem. Te zajęcia stanowiły podstawę utrzymania ludności praktycznie do końca XVIII w.

Miejscowa ludność kurpiowska aktywnie występowała w obronie wolności i przeciw najeźdźcom wszelkiej maści. Pierwsze zorganizowane wystąpienia partyzanckie Kurpiów miały miejsce już w 1655

podczas „Potopu” przeciw Szwedom, a później przeciw temu samemu najeźdźcy podczas III wojny północnej (1708) oraz w okresie walk o tron polski w 1733. Podczas Powstania Kościuszkowskiego partyzanckie oddziały Kurpiów wspierały regularne oddziały wojska polskiego, wspomina o nich w swych rozkazach Tadeusz Kościuszko. Po upadku powstania teren ten został zajęty przez Prusaków, którzy upaństwowili dobra biskupie i rozpoczęli rabunkową gospodarkę na obszarze Puszczy, w tym trzebień lasów na wielką skalę, wprowadzili też dodatkowe obciążenia miejscowej ludności, pogarszając tym samym jej byt i zmuszając wielu do emigracji w poszukiwaniu źródeł utrzymania. Krótki okres napoleoński praktycznie nie wpłynął na poprawę warunków bytu ludności. Kolejne nadzieje wiązano z powstaniami narodowymi w XIX w., które ludność kurpiowska zdecydowanie wsparła, uczestnicząc w oddziałach powstańczych operujących na tym terenie, udzielając schronienia rannym i pomocy w aprowizacji. W okresie Powstania Listopadowego na terenie Puszczy miały miejsce dwa większe starcia (pod Długosiodłem i Przetyczą) oraz kilkanaście potyczek. Ze znacznie szerszym odzewem spotkało się na tym terenie Powstanie Styczniowe. Walczyły tu liczne oddziały powstańcze pod dowództwem Zygmunta Padlewskiego, Ignacego Mystkowskiego, Karola Frycze, Kazimierza Ramotowskiego „Wawra”, Jakuba Jasińskiego, Władysława Cichorskiego (ps. „Zameczek”), Maksymiliana Broniewskiego, Ludwika Lutyńskiego i innych. Walecznością wyróżnił się zwłaszcza I Pułk Pułtuski, złożony wyłącznie z Kurpiów, walczący m.in. pod Nagoszewem. Największa bitwa powstańcza na terenie Puszczy miała miejsce właśnie pod Nagoszewem, a jedyna w pełni zwycięska pod Stokiem. Znaczniejsze potyczki miały miejsce pod Przetyczą (28 lutego), pod Kietlanką (17 maja), pod Łączką (23 maja, duże straty powstańców), koło Feliksowa (14 marca), Poręby (16 maja i 12 listopada), Ostrowi (30 kwietnia), Laskowizny (9 maja), Rzaśnika i Porządzia (14 i 15 lipca 1863). I wojna światowa przyniosła duże zniszczenia materialne i straty wśród ludności z rąk obu walczących stron. Najcięższe walki miały miejsce w 1915 i koncentrowały się głównie na linii Narwi, zwłaszcza w rejonie Różana i Pułtuska. Z tego okresu zachowały się dwa duże cmentarze poległych żołnierzy niemieckich i rosyjskich: przy drodze lokalnej ok. 1,2 km na pd. od wsi Porządzie-Stara Wieś oraz przy drodze leśnej odchodzącej w prawo ku wsi Kaszewiec ok. 300 m od trasy nr 60 z Różana do Ostrowi Mazowieckiej ok. 1 km za mostem na Narwi oraz kilka mniejszych (m.in. na zachodniej i wschodniej granicy gminy Brok przy drodze nr 694).

II wojna światowa odcisnęła b. krwawe piętno na tych ziemiach. We wrześniu 1939 ciężkie boje w obronie przepraw na Narwi (zwł. o Różan) a później na Bugu (w rejonie Wyszkowa i Kamieńczyka) toczyły oddziały Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew”. W okresie okupacji niemieckiej aktywnie działały oddziały partyzanckie AK, zwł. w obwodzie „Opocznik” (Ostrów Maz.). Na terenie Puszczy hitlerowcy przeprowadzili szereg krwawych akcji pacyfikacyjnych (Fidury, Mękaliny, Kalinowo, Lipniak Majorat, Koziki-Majdan, Długosiodło a pod Plewkami, Jarząbką i koło leśniczówki Pecynka w końcu sierpnia 1944 rozegrały się krwawe bitwy partyzantów z oddziałami Wehrmachtu, SS i żandarmerii, w której poległo i zostało rozstrzelanych po wzięciu do niewoli ponad 100 partyzantów. Straty niemieckie były znacznie wyższe.

Trasy rajdowe prowadzą przez **miejsca bitew powstańczych 1863 r.:** pod Nagoszewem (2-3 czerwca, 110 poległych), pod Łączką (23 maja, duże straty, ciężko ranny dowódca płk. Karol Frycze, przewieziony do wsi Dybki, umiera, pochowany w Porębie). Ponadto na trasach znajdują się **miejsca pamięci i martyrologii** z innych okresów, w szczególności z II wojny światowej (d. leśn. Pecynka, Lipniak-Majorat, Długosiodło).

Zachowało się też sporo **oryginalnego budownictwa kurpiowskiego z XIX/XX w.** (Dybki, Wiśniewo, Długosiodło) a także nieliczne inne obiekty zabytkowe oraz przyrodnicze.

Atrakcje i miejsca pamięci na trasie nr 1:

- Nagoszewo – miejsce jednej z najkrwawszych bitew powstania styczniowego (2-3 czerwca 1863), stoczonej z wojskiem rosyjskim przez oddziały Maksymiliana Broniewskiego i Ludwika Lutyńskiego – 110 zabitych i 25 rannych po stronie polskiej, nieznaną liczbą zabitych i rannych po stronie rosyjskiej (wg szacunków ok. 400-500). Na zbiorowej mogile (w pobliżu drogi E7 ok. 200 m na wsch. od stacji benzynowej w Nagoszewie) kolumna zwieńczona niewielką kapliczką o motywach

kurpiowskich z krzyżem na szczycie, ustawiona w 1917, zniszczona przez hitlerowców w latach okupacji (1939-45), odtworzona w 100. rocznicę bitwy.

- Wiśniewo – krzyż ogrodzony, upamiętniający poległych powstańców styczniowych, ustawiony przez miejscowych mieszkańców w 1897, w 2009 dodano tablicę pamiątkową.

- Jarząbka – w lesie przy szlaku niedaleko m. Jarząbka upamiętnienie walk partyzanckich w tym rejonie w końcu sierpnia 1944.

- Pecynka – pomnik i zbiorowe mogiły poległych partyzantów na miejscu dawnej leśniczówki spalonej przez Niemców podczas bitwy w dniu 31.08.1944. Ponadto częścią trasy między Długosiodłem a Pecynką prowadzi wyznakowana ścieżka przyrodnicza.

- Długosiodło – duża wieś gminna (ok. 2 tys. mieszkańców), jedna z najstarszych na tym terenie, wzmiankowana już w XIII w. (bitwa wojsk mazowieckich z Litwinami, 1262). W XV w. wieś została zapisana na uposażenie kolegiaty pułtuskiej.

Parafia erygowana w 1481, wtedy też zbudowany i konsekrowany pierwszy kościół drewniany.

Dzisiejszy kościół neogotycki (1908-12) wg. proj. Józefa Piusa Dziekońskiego, autora licznych kościołów na Mazowszu z tego okresu, uważanego za twórcę tzw. „gotyku mazowieckiego”. W kościele kilka rzeźb późnogotyckich i barokowych pochodzących z poprzedniego kościoła. Za kościołem przy ogrodzeniu od str. apsydy dąb szypułkowy „Jan” posadzony w 1481 podczas budowy pierwszego kościoła, ok. 650 cm w pierśnicy.

Przy rynku pomnik Tadeusza Kościuszki. Przy ul. Dąbrowszczaków 3 ciekawy dom mieszkalny drewniany z poł. XIX w.

W I poł. XIX w. Długosiodło stało się największym na terenie Puszczy Białej centrum kolonizacji niemieckiej. Koloniści przez dłuższy czas zachowywali odrębność narodową.

Podczas powstania listopadowego przez pewien czas mieściła się tu kwatera główna gen. Jana Skrzyneckiego. 16 maja 1831 wojska polskie pod dowództwem gen. Jankowskiego wyparły na pn. z Długosiodła oddziały rosyjskie.

Podczas powstania styczniowego rejon Długosiodła był miejscem częstych postojów i zgrupowań oddziałów polskich. Na przełomie lutego i marca 1863 Zygmunt Padlewski wyprowadził stąd na pn. do Puszczy Myszynieckiej duże zgrupowanie powstańców operujące w rejonie Długosiodła i Przetyczy.

W okresie okupacji hitlerowskiej w okolicy działał Lotny Oddział Bojowy AK pod dow. Alfreda Wieczorka ps. „Tatar”. 29.02.1944 pacyfikacja wsi – hitlerowcy otoczyli wieś i aresztowali ok. 300 osób, po brutalnych przesłuchaniach rozstrzelali 4 osoby. Upamiętnia ich kamień ustawiony na dziedzińcu szkoły. W szkole istnieje izba pamięci, w której oprócz upamiętnienia poległych z rąk okupanta hitlerowskiego także ciekawe zbiory regionalne i numizmatyczne.

Po wkroczeniu Armii Radzieckiej (4.IX.1944), najpierw w pobliskiej wsi Blochy a później w lesie k. Długosiodła znajdował się punkt dowodzenia marszałka Konstantego Rokossowskiego, d-cy 1. Frontu Białoruskiego.

W kierunku pd.-wsch. od Długosiodła pasmo zalesionych wzgórz zwane „Dziewiczymi Górami”, z którymi związana jest legenda o dziewczętach, które uciekając przed hordą Jaćwingów, tu właśnie zapadły się pod ziemię.

Atrakcje i miejsca pamięci na trasie nr 2:

- Nagoszewo – opis przy trasie nr 1.

- Wiśniewo – opis przy trasie nr 1.

- Lipniak Majorat – wieś ok. 5 km na wsch. od Długosiodła, wcześniej Lipniak Majdan, po powstaniu listopadowym nadana urzędnikowi carskiemu za zasługi w tłumieniu powstania i od sposobu dziedziczenia (przez najstarszego syna) przyjęła się obecna nazwa.

W pobliskim lesie pomnik i niewielki cmentarz – zbiorowa mogiła 448 osób cywilnych, w tym starców i dzieci, rozstrzelanych przez jednostkę Wehrmachtu wycofującą się przed wojskami radzieckimi.

- Długosiodło – opis przy trasie nr 1.

Atrakcje i miejsca pamięci na trasie nr 3:

- Nagoszewo – opis przy trasie nr 1.

- Przyjmy - Dybki – XVIII-wieczne zasiedlenie wsi, piękne położenie na leśnej polanie z urozmaiconym pejzażem. Tu zmarł w dniu 24.05.1863 ciężko ranny w bitwie pod Łączką płk. Karol Frycze (pochowany w Porębie). We wsi zachowało się kilka chat kurpiowskich. Przez wieś przepływa rzeczka Tuchetka, dopływ Bugu.

- Łączka – wieś na pd. wsch. od Długosiodła; nieopodal wsi w uroczysku Bykowce 23 maja 1863 silny oddział wojsk rosyjskich niespodziewanie zaatakował stacjonujący tu oddział powstańców pod dowództwem płk. Karola Frycze, który wycofał się tu po bitwie pod Kietlanką (13 maja 1863). Początkowo powstańcy stawiali silny opór, ale gdy płk. Frycze został ciężko ranny w brzuch, zdeorganizowało to obronę i odwrót, podczas którego powstańcy ponieśli poważne straty. Płk. K. Frycze wyniesiony z pola bitwy do wsi Dybki zmarł z powodu odniesionych ran, został pochowany przy murze ogrodzenia cmentarza przykościelnego w Porębie. Dowództwo objął kpt. Maksymilian Broniewski, który ponownie zebrał rozproszony oddział.

- Długosiodło – opis przy trasie nr 1.

Inne interesujące miejsca i miejscowości we wsch. części Puszczy Białej

Brok – jedna z najstarszych miejscowości na wschodnim Mazowszu położona na prawym, wysokim brzegu Bugu w pobliżu ujścia jego dopływów Brok i Turka. Pierwsza wzmianka źródłowa z 1203 wymienia Brok jako gród obronny z kościołem, później ważny ośrodek handlowy na bużańskim szlaku handlowym z Rusi na Pomorze. Brok już w XIII w. znalazł się w dobrach biskupów płockich (do 1795), w 1501 lokacja miasta. Wielkie zniszczenia podczas „potopu” szwedzkiego w 1656-7 i następnych wojnach, w 1870 utracił prawa miejskie, przywrócone w 1922.

Mimo wielu zniszczeń wojennych w Broku zachowało się kilka zabytków:

- najcenniejszy to kościół gotycko-renesansowy, należący do grupy kościołów „pułtuskich”, z pięknym, charakterystycznym sklepieniem kolebkowym, wybudowany w latach 1542-60, wg. proj. Jana Baptysty Wenecjanina, z cennym wyposażeniem wnętrza, zaliczony do Kanonu Krajoznawczego Polski;

- zachowały się resztki ruin letniego pałacu biskupiego. Wzniesiony w 1607, zniszczony w 1657, odbudowany w 1716, spłonął w 1831 i odtąd pozostawał w ruinie, służąc okolicznym mieszkańcom jako ... magazyn bezpłatnych materiałów budowlanych. W pałacu przebywali m.in. poeta Maciej Kazimierz Sarbiewski, pisarz Stanisław Łubieński, nauki pobierał w młodości przyszły król Michał Korybut Wiśniowiecki.

- ratusz miejski w stylu klasycystycznym z I poł. XIX w., przebudowany w 1929;

- domy z XIX w. przy rynku (Plac Kościelny, nr 5 i nr 11);

- cmentarz żydowski przy ul. Pułtuskiej, założony w k. XVIII w., zachowało się niewiele macew, ostatnio uporządkowany.

- na cmentarzu rzymskokatolickim zachowało się trochę ciekawych nagrobków z XIX/XX w.; była także zbiorowa mogiła poległych w bitwie pod Nagoszewem (dziś zatarta).

- w pobliskim Feliksowie wybitny botanik prof. Wojciech Bogumił Jastrzębowski (głaz z upamiętniającą go tablicą przy rynku w Broku) założył Zakład Leśno-Praktyczny, kształcący przyszłych leśników; w 1863 wszyscy jego uczniowie poszli do powstania, jednym z nich był Ludomir Benedyktowicz, który w potyczce pod Feliksowem 14 marca 1863 stracił obie ręce, ale dzięki specjalnym protezom ukończył Szkołę Rysunku Wojciecha Gersona a później Akademię Sztuk Pięknych w Monachium i stał się znanym malarzem (zm. we Lwowie w 1926).

Fidury – pomnik (b. ciekawy artystycznie) przy drodze gruntowej w kier. Nagoszewki, upamiętniający 8 osób rozstrzelanych w akcji pacyfikacyjnej przeprowadzonej przez hitlerowców 13.06.1943 w odwecie za skuteczny zamach przeprowadzony 24.05.1943 przez pochodzących z Fidur partyzantów AK Obwodu „Opoczniak” (Ostrów Maz.) na niemieckiego starostę ostrowskiego Reinharda Ekerta, który był niezwykle bezwzględny i brutalny w stosunku do Polaków.

Grady – cmentarz jeńców radzieckich, b. niemiecki stalag 324 (od X.1941 do IX.1943 zginęło tu głównie z głodu ok. 80 tys. jeńców spośród ok. 100 tys., którzy trafili do obozu).

Knurowiec – wieś kurpiowska zasiedlona przez biskupów płockich w XVIII w. osadnikami sprowadzonymi z Puszczy Zielonej; jedna z kilku zaledwie wsi w Puszczy Białej, w której zachował się tradycyjny układ ulicówki z zabudową i tradycyjnymi elementami zdobniczymi (śparogi, nadokienniki itp.).

Koziki – pomnik ku czci mieszkańców wsi pomordowanych przez hitlerowców 13.VI.1943.

Mękaliny Piękosów (po drodze z Knurówca do wsi Poręba) - miejsce Pamięci Narodowej upamiętniające zamordowanych bestialsko przez hitlerowców rodzinę Piękosów i innych członków AK (25.12.1943).

Ostrów Mazowiecka – zabytkowy ratusz neobarokowy z 1927 wg. proj. Stefana Zwolanowskiego, zabytkowy klasycyzujący budynek Banku Spółdzielczego z 1926 wg. proj. j.w., zabytkowy kościół neogotycki z 1895-94 wg. proj. F. Nowickiego i B. Schmidta, rekonstrukcja grodu księżnej Anny Mazowieckiej, krzyże w miejscu potyczki oraz miejscu straceń powstańców styczniowych, cmentarz parafialny z zabytkową kaplicą drewnianą z ok. 1830, pojedynczymi mogiłami powstańców styczniowych, kwaterą grobów żołnierskich z lat 1918-21, zbiorową mogiłą żołnierzy WP poległych na polach ostrowskich 4.VIII.1920, zbiorową mogiłą partyzantów poległych w ostatnich dniach sierpnia 1944 pod Jarząbką i Pecynką. Zachowało się też trochę budownictwa drewnianego z końca XIX i pocz. XX wieku (np. dwukondygnacyjny dom przy ul. Wileńskiej).

Ostrów Mazowiecka-Komorowo – cmentarz jeńców radzieckich, b. niemiecki stalag 333 (od XI.1941 do IX.1943 zginęło tu ok. 43 tys. jeńców spośród ok. 46 tys. zamkniętych w obozie); zabytkowy dwór murowany (k. XIX w.-1903), park krajobrazowy; kościół garnizonowy (1928-29); - Szkoła Podchorążych Piechoty, pomnik Marszałka Piłsudskiego, aleja pomników królów Polski.

Poręba - wieś kurpiowska zasiedlona przez biskupów płockich w XVIII w. osadnikami sprowadzonymi z Puszczy Zielonej; jedna z największych wsi w Puszczy Białej, w końcu XIX w. liczyła ok. 900 mieszkańców; 12.XI.1863 oddziały Józefa Zduńczyka i Walentego Lasockiego stoczyły tu bitwę z wojskami carskimi (upamiętniona krzyżem drewnianym przy drodze do Udrzyna). W kaplicy cmentarnej obok ogrodzenia kościoła grobowiec inż. Karola Frycze, dowódcy oddziału powstańczego (objął komendę po śmierci płk. Mystkowskiego w bitwie pod Kietlanką), który ciężko ranny w bitwie pod Łączką (23 maja 1863) zmarł we wsi Przyjmy-Dybki 24 maja 1863 i został pochowany w Porębie.

W kościele parafialnym (zbud. 1780, gruntownie przebudowany i rozbudowany w 1880) bardzo cenne wyposażenie z dwóch poprzednich kościołów drewnianych (gotycka rzeźba Madonny Tronującej z Dzieciątkiem z 1340-50, późnogotycki krucyfiks z I poł. XVI w., cenna manierystyczna ambona z 1652 wsparta na figurze św. Andrzeja pochodząca prawdopodobnie z Pomorza i in.). Na ścianie frontowej tablica upamiętniająca mjr. „Hubala” (Henryka Dobrzańskiego), który zatrzymał się tu z oddziałem po drodze w kierunku Gór Świętokrzyskich.

Obok kościoła murowana czworoboczna dzwonnica (1884), w której na dwu kondygnacjach ciekawe zbiory z zakresu kultury materialnej Puszczy Białej (narzędzia, meble, tkaniny, ceramika, odzież, bogaty zbiór nadokienników „korun”, izba kurpiowska z wyposażeniem). Kolekcję stworzył ks. Jerzy Dąbrowski, proboszcz w latach 1961-82 (wiadomość pochodzi z lat 90., do sprawdzenia, czy jest aktualna, na stronie internetowej parafii brak wzmianki o dzwonnicy i kolekcji).

Przetycz – wieś i przystanek na linii kolejowej Wyszaków–Ostrołęka na zach. od Długosiodła. Podczas Powstania Listopadowego tu miała miejsce zwycięska bitwa wojsk polskich pod dowództwem gen. Antoniego Jankowskiego z wojskami rosyjskimi. 28 lutego 1863 odbyła się tu zwycięska potyczka oddziału partyzanckiego Władysława Cichorskiego (ps. „Zameczek”) z oddziałem rosyjskim mjr Golicyna.

Stok (k. Ostrowi Maz. przy trasie na Ostrołękę) – zwycięska bitwa oddziałów powstańczych pod dowództwem płk. Ignacego Mystkowskiego w nocy 4/5.V.1863, w której powstańcy w zorganizowanej zasadzce rozbili rosyjski oddział ekspedycyjny wysłany z Ostrołęki – krzyż upamiętniający miejsce bitwy.

Opracował: Mieczysław Żochowski